

مطالعه نقش فتنه‌های سیاسی در تکامل مؤمنان از منظر گزاره‌های قرآنی - روایی

زهرا مهدوی فخر^۱، محمدمهدی کریمی نیا^۲، مجتبی انصاری مقدم^۳

^۱ سطح سه (کارشناسی ارشد) حوزه علمیه خاوران قم، پژوهشگر و معاون پژوهش مدرسه فاطمه معصومیه (س) اهواز

^۲ استادیار و عضو هیأت علمی دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم (نویسنده مسئول)

^۳ دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث دانشگاه میبد، مدرس دانشگاه و پژوهشگر

چکیده

از زمان پیدایش ادیان یکی از شیوه‌های مبارزان و مخالفان پیامبران الهی فتنه‌گری و تفرقه‌اندازی بوده است. شیوه‌ای به مراتب خطرناک‌تر از جنگ‌های مسلحانه؛ اما از آنجا که بلا و امتحان از سنت‌های مهم الهی در رشد و تکامل انسان‌ها و به ویژه مسلمانان است، قطعاً خداوند متعال این میدان را نیز وسیله‌ای برای هوشیاری و تربیت فکری و اعتقادی مسلمانان قرار داده است. نویسنده در این مقاله در تلاش است تا با بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای و پرداخت داده‌ها به شیوه توصیفی به این سوال پاسخ دهد که: «فتنه‌های سیاسی چه نقشی در پالایش مؤمنان دارد؟» نگارنده ابتدا با تبیین مفهوم واژه فتنه به ویژه فتنه سیاسی، به بیان روش‌های فتنه سیاسی می‌پردازد و در انتها نقش آن را در پالایش مؤمنان بررسی می‌کند. تقویت علم دشمن‌شناسی، تقویت بصیرت، پختگی اجتماعی و سیاسی، رفتارشناسی در برخورد با فتنه و ایجاد روحیه حقیقت‌شناسی از دستاوردهای این تحقیق است.

واژه‌های کلیدی: امتحان، بصیرت، تفرقه، سیاست، فتنه

مقدمه

سیاست «اختلاف بینداز و حکومت کن» سیاستی است که از دیرباز توسط حاکمان و اربابان فتنه استفاده می‌شده است. علاوه بر فرعون (سوره قصص (۴:۲۸)) که سیاست‌های خود را با ایجاد اختلاف در جامعه به پیش می‌برد، افراد دیگری نیز از این شیوه بهره می‌بردند و باعث ایجاد تشقت و تفرقه در جامعه می‌شدند. پیامبر اکرم (ص) از زمان تشکیل حکومت اسلامی از این امر مراقبت کرده و در کنار مقابله با آن سعی در آگاه‌سازی جامعه مسلمین از خطرات آن داشتند. دشمنان خارجی آن حضرت نیز تلاش می‌کردند تا این اختلافات داخلی را تشدید کنند. از آنجا که آزمون و امتحان یکی از سنت‌های الهی برای موجودات صاحب اختیار است و بر اساس آیه ۱۵۵ سوره بقره انسان همواره در معرض انواع و اقسام امتحانات الهی می‌باشد یافتن فلسفه امتحانات الهی به ویژه در شرایط دشوار مانند فتنه انگیزی و پنهان شدن باطل در پشت نقاب حق، ضرورت می‌یابد. «پیامدهای مثبت و منفی فتنه با نگاهی بر قرآن و حدیث با تأکید بر جنگ نرم» مقاله‌ای است از بی بی سکینه علوی‌فر که سعی شده تا با بررسی مفهوم فتنه و ابعاد آن، پیامدهای فتنه، جنگ نرم و در نهایت شیوه‌های مبارزه با فتنه را از منظر قرآن و حدیث شناسایی کند. در مقاله «افشای طرح‌های ایجاد فتنه در قرآن کریم» اثر شهاب الدین ذوفقاری و محمد جواد جاوری، محققان کوشیده‌اند ضمن تبیین مفهوم و معانی مختلف «فتنه» در قرآن، اوصافی را که کلام خدا پیرامون فتنه بیان داشته است، مطرح و راهکارها و ضرورت مقابله با آن را از دیدگاه قرآن بررسی نمایند. ابوالفضل تقی پور و افسانه قاسم پور نیز در مقاله «مختصات فتنه در نهج البلاغه» پس از استخراج و بررسی غالب بیانات حضرت در این زمینه، توصیف دقیق و داهیهانه امیرالمومنین از جلوه‌های فتنه و بسترهای لازم برای شکل‌گیری آن‌ها و نیز آثار و پیامدهای آن‌ها مورد بررسی قرار گرفته و شیوه‌های مورد نظر امام (ع) در مقابله با آنها نیز رصد شده است. آنچه این مقاله را از سایر مقالات و مکتوبات در این زمینه متفاوت کرده است بررسی فلسفه ابتلا مؤمنان به تفرقه‌افکنی از سوی دشمنان است. اینکه مؤمنان در این شرایط سخت علاوه بر مبارزه چه بهره‌های مفیدی می‌توانند در جهت تکامل خویش ببرند. نویسنده پس از بررسی مفهوم فتنه و بیان معنای فتنه سیاسی به روش‌های دشمنان در بهره‌گیری از این پدیده می‌پردازد، سپس پیامدهای مثبت آن را برای مؤمنان توضیح می‌دهد.

۱. مفاهیم

۱-۱. فتنه در لغت

آزمودن، آزمایش، گداختن سیم و زر در آتش جهت امتحان (معین، ج ۲: ۱۱۵۵، ۱۳۸۶) اصل و ریشه این واژه، از «فتن، یفتن» به معنای آزمایش و امتحان است که به صورت‌های مختلف انجام می‌گیرد. وقتی طلا را در آتش می‌نهند و می‌گدازند تا خوبی و بدی و عیار آن مشخص گردد، به این کار، فتنه گفته می‌شود. (راغب اصفهانی، حرف فاء)

۱-۲. فتنه در فرهنگ دین

موارد استعمال کلمه فتنه در قرآن کریم طوری است که نمی‌شود آن را مشترک معنوی محسوب کرد و بگوییم ماده «فتن» همه جا به یک معنا است. در مورد اموال و اولاد می‌فرماید: «وَاعْلَمُوا أَنَّمَا أَمْوَالُكُمْ وَأَوْلَادُكُمْ فِتْنَةٌ» (انفال (۸)، ۲۸) فتنه در اینجا هر معنایی داشته باشد، وقتی آن را با این آیه مقایسه کنیم که «وَ الْفِتْنَةُ أَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِ» (بقره (۲): ۱۹۱) فتنه از قتل بدتر است، چه نسبتی با هم می‌توانند داشته باشند؟ اگر یک معنا داشته باشند باید گفت: اولاد شما از قتل بدتر هستند و این معنای روشنی ندارد. (مصباح یزدی، سخنرانی ۱۳۸۸)

با توجه به کاربرد این واژه در متون دینی در سه معنای امتحان و آزمون (عنکبوت (۲۹):۳ و ۲)، آمیختگی حق و باطل (نهج البلاغه، حکمت ۱، ص ۱۲۶۵)، آشوب و بلوا (الغدیر، ج ۱۰، صص ۲۷-۲۸) می‌توان گفت آنچه بیشتر در معنای فتنه به کار می‌رود و بلکه به ذهن متبادر می‌شود ایجاد نفاق و تفرقه افکنی است. در قرآن کریم نیز خداوند متعال در برخی آیات به عده ای اشاره می‌کند که با اغفال و فریب دیگران اسباب نفاق و تفرقه را در جامعه فراهم کرده اند. (توبه (۹):۴۷؛ آل عمران (۳):۷)

تفرقه به این معنا، بلوا و آشوب و هرج و مرج هایی است که میان مردم پیش می‌آید و جان و مال و ناموس مردم به خطر می‌افتد و امنیت و آسایش از آنان سلب می‌گردد. به این معنا «فتنه انگیز» به کسی گفته می‌شود که اختلاف و بلوا پیش آورد و با گفتن حرف‌ها یا انجام برخی کارها وحدت جامعه را به هم بریزد و ناامنی ایجاد کند. حتی گاهی ممکن است حرف حقی فتنه ای پدید آورد. (محدثی، ص ۱۵، ۱۳۷۸) در نهایت می‌توان گفت معادلی برای واژه فتنه در زبان فارسی و در ادبیات سیاسی معاصر که به طور کامل محتوای مورد نظر آن را منتقل کند، کاری بس دشوار است. در ادبیات عرفی فارسی زبانان، این واژه حاوی نوعی شیطنت، حيله گری و آشوب و بلوا است که به منظور بهره برداری های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی نا مطلوب از سوی برخی سودجویان به کار گرفته می‌شود. فتنه گری در دین یکی از شیوه های مبارزه با اسلام و معارف اسلامی است و به مراتب از مبارزات فیزیکی و نظامی خطرناک تر است؛ زیرا دشمن در شیوه های فتنه گری معمولاً از طریق سلاح های نرم و به شیوه ی مسالمت آمیز و از راه قلم و رسانه می‌کوشد تا افکار و اندیشه های مسلمانان را به انحراف بکشاند و خود را به عنوان دوست و خیر خواه مسلمانان معرفی کند. (علوی فر، ص ۶، بی تا)

۳-۱. فتنه در ادبیات سیاسی

سیاست «اختلاف بینداز و حکومت کن» سیاستی است که سابقه دیرین در طول تاریخ دارد و علاوه بر فرعون (ر.ک: قصص (۲۸):۴) که سیاست‌های خود را با ایجاد اختلاف در جامعه به پیش می‌برد، کسان دیگری نیز از این سیاست بهره می‌بردند و باعث ایجاد اختلاف در جوامع می‌شدند. از همان زمان که حکومت اسلامی به دست مبارک پیغمبر اکرم (ص) تشکیل گردید، آن حضرت از این آفت در جامعه خود رنج می‌برد و دشمنان خارجی آن حضرت نیز تلاش می‌کردند تا این اختلافات داخلی را تشدید کنند. دشمنان یک نظام تلاش خواهند کرد تا برای متلاشی کردن و تضعیف جامعه، از این زمینه‌ها بهره ببرند، به اختلافات دامن زنند و آنها را تشدید کنند. اختلاف میان گروه‌های مختلف جامعه، سبب خواهد شد تا نیروهای جامعه بر اثر اصطکاک، تحلیل روند و قدرت پیشرفت را از دست بدهند. تردیدی نیست که با رو در رو قرار گرفتن دو عامل متضاد، نیروهای زیادی صرف خواهد شد تا عامل مقابل تضعیف گردد. در صورتی که یکی از دو طرف، قوی‌تر از دیگری باشد، به پیشرفت محدودی نایل می‌شود، اما در صورت برابر بودن قدرت آنها، هر دو طرف از فعالیت و پیشرفت باز می‌مانند. دشمنان جامعه اسلامی نیز با استفاده از اختلافاتی که در درون جامعه وجود دارد، سعی می‌کنند که این اختلافات را تشدید کنند تا به دشمنی و تخاصم منجر گردد و قدرت و توانایی دو طرف، در رویارویی با یکدیگر مصرف شود و زمینه باز ماندن آنها از ترقی، تکامل و پیشرفت فراهم گردد. (ذوقفاری، جاوری، ص ۲۹؛ ۱۳۹۱)

۲. روش‌های فتنه‌انگیزی سیاسی

در شیوه های براندازی نرم، صرفاً براندازی نظام حاکم هدف نیست، بلکه جایگزین کردن نظامی دیگر نیز مد نظر است. فتنه گران افزون بر داشتن برنامه ای استراتژیک، ارزیابی دقیقی از شرایط دارند و از قبل آموزش می‌بینند. (علوی فر، ص ۱۰، بی تا)

خداوند در قرآن کریم از طرح‌ها و راه‌های متعدد برای ایجاد فتنه در جامعه پرده بر می‌دارد؛ که مهمترین آنها عبارتند از:

۱-۲. شبهه افکنی

شبهه در لغت، به معنای مشابهت و پوشیدگی امر است. (معین، ج ۱، ص ۹۲۹) چیزی را ظاهر آن حق اما درونش باطل است، شبهه می‌نامند. شبهه قصد دارد طرف مقابل را به اشتباه اندازد و همیشه همراه دلیل مطرح می‌شود. (مرکز ملی پاسخگویی به سوالات دینی، ش: ۵۵۳۶۳، ۱۳۹۰/۰۹/۱۷)

امام علی علیه السلام می‌فرمایند:

إِنَّمَا سُمِّيَتْ الشُّبُهَةُ شُبُهَةً لِأَنَّهَا تُشَبِّهُ الْحَقَّ ، فَأَمَّا أَوْلِيَاءُ اللَّهِ فَضِيَاؤُهُمْ فِيهَا الْيَقِينُ وَ دَلِيلُهُمْ سَمْتُ الْهُدَى ، وَ أَمَّا أَعْدَاءُ اللَّهِ فَدُعَاؤُهُمْ فِيهَا الضَّلَالُ وَ دَلِيلُهُمُ الْعَمَى . شبهه به این دلیل شبهه نامیده شده که شبهه حق است ؛ اما اولیای خدا به هنگام شبهه، روشنایی راهشان یقین است و راهنماییشان راه راست ؛ ولی دشمنان خدا به گاه شبهه دعوتشان گمراهی است و راهنماییشان کوری. (نهج البلاغه، خطبه ۳۸)

فتنه‌گران می‌کوشند در هر موردی که امکان دارد دو یا چند چیز شبیه به هم را مطرح کنند تا مردم در انتخاب بمانند و امکان تشخیص و شناسایی را از دست بدهند و آن گاه آنان آنچه را در نظر دارند و شبیه حق معرفی کرده‌اند، به عنوان حق به مردم بشناسانند و انحراف ایجاد کنند. (ذوقفاری، جاوری، صص ۱۲-۱۳، ۱۳۹۱) در مرحله اول فتنه‌های سیاسی معمولاً عده‌ای در لباس خودی و به ظاهر دلسوز و خیرخواه می‌کوشند تا با القای شبهه‌هایی درباره چگونگی رفتار حاکمان حقیقی و به شیوه‌ای نرم و در قالب دفاع از ارزش‌های اسلامی و بازگشت به اصول اولیه اسلام، افکار عمومی را به انحراف بکشانند و در نتیجه، آرام آرام حکومت اسلامی را از درون تهی کنند. برای مبارزه با یک حکومت، گاهی به شیوه مسلحانه و از راه کودتای نظامی اقدام می‌شود و گاهی نیز با استفاده از روش توطئه و کودتای نرم. در این نوع براندازی‌ها، معمولاً با استخدام چهره‌ها و شعارهای مقدس و مورد قبول مردم سعی می‌شود تا حقیقت امر بر مردم مخفی بماند. در این مواقع از الفاظ چند پهلو و مبهم استفاده می‌شود. البته، ممکن است بسیاری از فتنه‌های سیاسی در مرحله نهایی خود به رویارویی نظامی و جنگ مسلحانه نیز منجر شود (شریفی، ۱۳۸۸، صص ۴۰-۴۳)

۲-۲. اختلاف افکنی

اسلام به مسأله وحدت و اتحاد از دیدگاه اجتماعی آن نگریده و بر اهمیت این مقوله میان انسان‌ها، مسلمانان و ادیان الهی تأکید کرده است. اتحاد و یگانگی در سایه وحدت عقیده، محکم‌ترین نوع اتحاد است که قرآن بر آن تأکید ورزیده است. (غلامی، ص ۳، ۱۳۸۶) قرآن، بر اساس همین وحدت عقیده، مؤمنان را برادران یکدیگر خوانده است: «انما المؤمنون اخوه» (حجرات (۴۹): ۱۰)

امر وحدت در یک جامعه آنقدر مهم و ضروری است که در قضیه گوساله‌پرست شدن قوم بنی‌اسرائیل حضرت هارون علیه‌السلام همین مسأله را در پاسخ به حضرت موسی علیه‌السلام بیان می‌کند. داستان از این قرار است که حضرت موسی ۳۰ روز برای عبادت خدا به کوه طور می‌رود و خداوند به او می‌فرماید باید ۱۰ روز دیگر در آن جا بماند. در این ۱۰ روز سامری از

قوم بنی اسرائیل مردم را فریب داده و عده زیادی را گوساله‌پرست می‌کند، بعد از آمدن حضرت موسی و دیدن اینکه برخی از مردم گوساله‌پرست شده‌اند، به برادر خود اشکال کرده که چرا کاری نکرده و مانع گوساله‌پرست شدن مردم نشده است؟ حضرت هاورن علیه‌السلام در پاسخ به حضرت موسی علیه‌السلام می‌فرماید: «قَالَ يَا ابْنَ أُمَّ لَا تَأْخُذْ بِلِحْيَتِي وَلَا بِرَأْسِي إِنِّي خَشِيتُ أَنْ تَقُولَ فَرَّقْتَ بَيْنَ بَنِي إِسْرَائِيلَ وَلَمْ تَرْقُبْ قَوْلِي (طور: ۵۲): ۹۶» گفت: ای پسر مادرم! نه ریش مرا بگیر و نه سرم را، من ترسیدم که بگویی: میان بنی اسرائیل تفرقه و جدایی انداختی و سفارش مرا [در حفظ وحدت بنی اسرائیل] رعایت نکردی.» (فرضی پوریان، صص ۱-۲، ۱۳۹۹)

اختلاف افکنی یکی از شگردهای اربابان فتنه برای فتنه‌انگیزی، ایجاد تشمت و تفرقه در جامعه است. یک جامعه متحد و یکپارچه، به طور طبیعی سد محکمی در برابر هرگونه فتنه‌انگیزی است؛ به همین دلیل عموم فتنه‌گران فقط زمانی به مراد خود می‌رسند که در صفوف متحد مردم شکاف ایجاد نمایند. دشمنان یک نظام تلاش خواهند کرد تا برای متلاشی کردن و تضعیف جامعه، از این زمینه‌ها بهره ببرند، به اختلافات دامن زنند و آنها را تشدید کنند. اختلاف میان گروه‌های مختلف جامعه، سبب خواهد شد تا نیروهای جامعه بر اثر اصطکاک، تحلیل روند و قدرت پیشرفت را از دست بدهند. تردیدی نیست که با رو در رو قرار گرفتن دو عامل متضاد، نیروهای زیادی صرف خواهد شد تا عامل مقابل تضعیف گردد. در صورتی که یکی از دو طرف، قوی‌تر از دیگری باشد، به پیشرفت محدودی نایل می‌شود، اما در صورت برابر بودن قدرت آنها، هر دو طرف از فعالیت و پیشرفت باز می‌مانند. (ذوقفاری، جاوری، صص ۱۳۹۱، ۲۹)

ریشه هر دو مورد مکر و نیرنگ است. دشمنان با قصد فریب و نیرنگ با ایجاد شبهه و اختلاف افکنی در میان گروهی از مردم مقصود نهایی خود یعنی براندازی و پراکندگی آن گروه و تسلط بر دیگران را دنبال می‌کنند.

مکر و حيله که در محاورات به آن «فریب» و «نیرنگ» نیز می‌گویند، به جهت گستره مفهومی، با تعبیر گوناگونی همچون «خدعه» و «کید» از آن یاد می‌شود که به جهت مفاسد متعددی که به دنبال دارد، در اسلام به شدت مورد مذمت و نکوهش قرار گرفته است، به گونه‌ای که حتی خدعه و نیرنگ با دشمنان اسلام نیز جز در موارد جنگ جائز نیست؛ چرا که مکر و حيله از خصائص انسان‌های پست و سرکش به حساب می‌آید و با ایمان منافات داشته و فرقی هم ندارد که این مکر و حيله با خداوند باشد که در قالب نفاق و ریا در عبادات مصداق پیدا می‌کند و یا اینکه با بندگان خدا باشد. (دهنوی، صص ۲، ۱۳۹۶)

۲-۳. تحریک احساسی

نقش احساسات در زندگی بشری بسیار پررنگ است و مسئله‌ای که نه تنها برخلاف برخی صحبت‌ها و ادعاها به حاشیه نرفته است بلکه مقوله‌ای است که کاملاً پذیرفته شده و مطابق آن برنامه ریزی انجام گرفته است. جایگاه احساسات به دلیل تاثیرگذاری بر تصمیم‌گیری‌های افراد، به مسئله‌ای مهم در سیاست و به خصوص در رقابت‌های سیاسی تبدیل شده است. (فرهادیان، صص ۳، ۱۳۹۰)

تاریخ اسلام گویای این مدعاست که مقوله فتنه‌انگیزی و تفرقه‌افکنی مساله‌ایست که از صدر اسلام تا کنون جوامع اسلامی را دچار فراز و نشیب تمدنی و تاریخی نموده است. این فتنه‌ها یکی از ضرورت‌های محرک تاریخ به سمت پیشرفت‌هاست که در جریان پیدایش فتنه‌ها بسیاری از آرمان‌های انسانی که در گذشت زمان به فراموشی سپرده شده به فریادی اعتراض‌آمیز تبدیل می‌شود و موجب تحریک احساس حق‌جویی و حق‌طلبی انسان‌ها در مقابل باطل می‌شود. تاریخ اسلام گویای این مدعاست

که مقوله فتنه‌انگیزی و تفرقه‌افکنی مساله ایست که از صدر اسلام تا کنون جوامع اسلامی را دچار فراز و نشیب تمدنی و تاریخی نموده است. این فتنه‌ها یکی از ضرورت‌های محرک تاریخ به سمت پیشرفت‌هاست که در جریان پیدایش فتنه‌ها بسیاری از آرمان‌های انسانی که در گذشت زمان به فراموشی سپرده شده به فریادی اعتراض آمیز تبدیل می‌شود و موجب تحریک احساس حق‌جویی و حق‌طلبی انسان‌ها در مقابل باطل می‌شود. ضابطه کلی موجود در برخی از فتنه‌ها تحریکاتی است که فرد را در مسیر فعالیت‌های هیجانانی سردرگم قرار می‌دهد که مرکب از حق و باطل است و ضابطه کلی آن به صورت آشوب خود را نشان می‌دهد. (رحیم‌پور ازغدی، به نقل از وبلاگ جریان فتنه، ۱۳۹۰)

ایجاد تنش و تحریک احساسات مردم که خشم و ناامیدی را به همراه داشته باشد می‌تواند یکی از زمینه‌های فتنه‌ای همچون فتنه ۸۸ باشد؛ (فرهادیان، ص ۷، ۱۳۹۰) در این شرایط عدم شناخت صحیح و در هم آمیختن حق و باطل انسان را در موقعیت فتنه انگیز قرار داده و موقعیت آشوب را فراهم می‌سازد. رهبران فتنه در این مرحله به دنبال مشروعیت بخشیدن به جریان مورد نظر خویش هستند و عمدتاً با قیافه متفکرانه و به نوعی روشنفکرانه سعی در تثبیت امتیازاتی هستند که به زعم خود از اول شکل‌گیری جریان فتنه به دست آوردند. از این رو باید گفت که پدیده فتنه موقعی بروز می‌کند که حوادث و واقعاتی عامل تحریک‌آمیز ایجاد هیجان و فعالیت هیجان‌آمیز در گروه یا عده‌ای می‌شود. (رحیم‌پور ازغدی، به نقل از وبلاگ جریان فتنه، ۱۳۹۰)

اگر فضا احساساتی شود بی‌شک رقبا سیاسی در این راستا گام برخواهند داشت تا بتوانند از تهییج افکار عمومی در راستای خود، یا گروه و یا حزب خود بهره‌برداری کنند و شاید در آن اوضاع صدای حق نیز شنیده نشود. و اگر به این مرحله نرسد، مردم را که پایه‌های اصلی نظام اسلامی هستند را به آینده مایوس و نسبت به وقایع منزوی می‌نماید. (فرهادیان، ص ۷، ۱۳۹۰)

۳. امتحان الهی و پالایش مؤمنان

آزمایش‌های الهی، یک سنت همگانی است که به فرد و یا گروه خاصی اختصاص ندارد، بلکه تمام افراد، به تناسب امکانات و استعدادهای خود، در بوته امتحان قرار می‌گیرند. دوران غیبت، دورانی پر از آشوب‌ها و فتنه‌های گوناگون است و هرچه زمان پیش می‌رود و به ویژه به پایان غیبت نزدیک می‌شود فتنه‌ها و زمینه‌های ضلالت فزونی می‌یابد. از سوی دیگر امام زمان را هنگام ظهور باید یاورانی یاری کنند که از ایمانی خالص و واقعی بهره‌مند باشند و چون در دوران غیبت، هر لحظه امکان ظهور وجود دارد، پس همواره باید صف مؤمنان و یاران حقیقی حضرتش از کسانی که تنها ادعای ایمان و پیروی از امام را دارند، متمایز شود و در سنت تغییرناپذیر پروردگار، تمییز این دو گروه از هم به وسیله انواع امتحانات الهی صورت می‌گیرد. از این رو یکی دیگر از حکمت‌های غیبت حضرت مهدی (عج) متمایز ساختن شیعیان حقیقی از غیر آنان به وسیله امتحانات گوناگون الهی معرفی شده است. (سبحانی، ج ۱، ص ۲۵۱، به نقل از حوزه نت، ۱۳۹۷)

مواردی را که قرآن در زمینه فتنه و ابتلاء بحث کرده است، می‌توان به دو دسته کلی تقسیم کرد. البته روح همه این موارد این است که خدای متعال شرایطی پیش می‌آورد تا افراد سر دو راهی‌ها یا چند راهی‌ها قرار بگیرند و یک راه را انتخاب کنند. حقیقت امتحان و فتنه و ابتلا و همچنین هدف از آفرینش انسان در این عالم همین است. موارد امتحان به حسب تعبیرات قرآن کریم فرق می‌کند. در برخی موارد خدای متعال صریحاً امتحان کردن را به خودش نسبت داده است و می‌فرماید: ما مبتلا

کردیم، ما امتحان کردیم. در برخی موارد به انسان‌ها نسبت داده است و می‌فرماید: انسان‌ها ایجاد فتنه کردند. (مصباح یزدی، سخنرانی، ۱۳۸۸/۱۰/۳۰)

مهم‌ترین مسأله در آزمایش‌های الهی، آگاهی از انگیزه‌های امتحان است. در ادامه به برخی از انگیزه‌های امتحان و بلا در قرآن اشاره می‌شود:

۳-۱. شناخت افراد از باطن خویش

آزمون‌ها همان‌گونه که برای کودکان برای تشخیص رشد اقتصادی و فرهنگی و عملی آنان انجام می‌شود (نسا(۴): ۶) برای مردمان دیگر نیز این‌گونه کارکرد دارد. به این معنا که هر امتحانی معلوم می‌کند شخصی که به کار گرفته شده است تا چه اندازه توانایی دارد و می‌تواند کاری را از پیش ببرد؟ بر این اساس می‌توان گفت که در آزمون‌های الهی برای تحویل گرفتن هر پست و مقامی می‌بایست انسان با سربلندی از امتحان بیرون آید تا معلوم شود که چه قابلیت‌ها و استعدادهایی دارد که بتوان وی را در آن کار به کار گرفت. (روزنامه کیهان، کد خبر: ۷۷۱۷۸۹، ۱۳۹۹/۴/۸)

۳-۲. تکامل انسان

امتحان‌های الهی برای این جهت است که انسان در خلال آن گرفتاری‌ها، کمال یابد. (مطهری، آشنایی با قرآن، ج ۷ ص ۱۸۳) قرآن مجید به این حقیقت تصریح دارد؛ او آنچه را شما در سینه دارید می‌آزماید تا دل‌های شما کاملاً خالص گردد و او به همه اسرار درون شما آگاه است. (آل عمران (۳): ۱۵۴) به تعبیر دیگر در سر دو راهی‌ها و سختی‌ها قرار دادن، برای آن که استعدادهای درونی‌اش بروز و ظهور کند، یعنی اگر این آزمایش نباشد، او در حد خامی و در حد بالقوه می‌ماند، این آزمایش است که تکمیل‌کننده است. نوع سوم آزمایش یعنی آزمایش تکمیل‌کننده. آزمایش الهی درباره بندگان همان خصلت تکمیل‌کنندگی را دارد. (مطهری، آشنایی با قرآن، ج ۸، ص ۱۳۵)

۳-۳. مشخص شدن بهترین عکس العمل (عمل احسن)

اعمال آدمی در فرهنگ قرآنی در یک تقسیم کلی دو نوع است: ۱. عمل صالح ۲. عمل غیر صالح. عمل صالح هم به دو قسم تقسیم می‌شود: ۱. عمل حسن ۲. عمل احسن. از فلسفه‌های آزمایش الهی این است که مشخص شود چه کسی عمل احسن انجام داده است. (پاکزاد، ص ۳۴۶، ۱۳۹۱) خداوند در آیه دوم سوره ملک می‌فرماید: «الَّذِي خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيَاةَ لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا وَهُوَ الْعَزِيزُ الْعَفُورُ» او همان کسی است که مرگ و حیات را آفرید تا شما را بیازماید که کدام یک بهتر عمل می‌کنید.

در توضیح عمل احسن گفته می‌شود که عمل نیک از دو حیثیت برخوردار است: ۱. کمیت عمل ۲. کیفیت عمل. (پاکزاد، ص ۳۴۵، ۱۳۹۱)

آنچه در فرهنگ قرآنی مهم است و ارزش دارد و به عمل ارزش و اعتبار عالی می‌دهد، کیفیت عمل است، نه کمیت عمل. اگر تعبیر این بود که چه کسی بیشتر عمل می‌کند، تکیه بر روی کمیت عمل بود، ولی وقتی که فرمود: «لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا»، تکیه روی کیفیت است. خدا انسان را مورد آزمون بهترین عمل قرار داده است، نه آزمون زیادترین عمل. این است که

در حدیث آمده است که مراد از «احسن عملاً»، «اصوب عملاً» است. آن چه جنبه صواب بودنش بیشتر باشد. (مطهری، آشنایی با قرآن، ج ۸، ص ۱۳۹-۱۳۸ به نقل از پاکزاد: ۱۳۹۱)

بر اساس احادیث معصومان (علیهم السلام)، امتحانات دوران غیبت چنان سخت است که در پایان کار و هنگام ظهور، تنها عده اندکی بر دین و ایمان راستین و اعتقاد به امامت آن حضرت، ثابت و راسخ باقی می‌مانند و لیاقت یاری و سربازی او را می‌یابند. در برخی از این احادیث از این امتحانات دشوار به «غریبال شدن» - و آن هم به صورت پی‌درپی - تعبیر شده است تا افراد ناخالص جدا شوند و مؤمنان خالص و حقیقی، که تعدادشان هم بسیار کم است، باقی بمانند. دشواری امتحانات الهی در زمان غیبت - که هرچه به ظهور نزدیک‌تر می‌شود، دشوارتر می‌گردد - به اندازه‌ای است که عده بسیار زیادی که مؤمن، موحد و شیعه بوده‌اند، گاه فقط ظرف یک روز از دین، اسلام و تشیع خارج می‌شوند. (سبحانی، جعفر، ج ۱، ص ۲۵۱، به نقل از حوزه نت، ۱۳۹۷)

۴. نقش فتنه های سیاسی در تمییز مؤمنان خالص از ناخالص

بی تردید نباید به مسأله فتنه فقط به عنوان تهدید نگریست؛ بلکه فتنه می‌تواند یک فرصت خوب برای جامعه اسلامی و حکومت دینی باشد. (علوی فر، ص ۱۰، بی‌تا) امیرالمؤمنین در روایتی فرمودند: از فتنه‌های آخرالزمان کراهت نداشته باشید که منافقان را نابود می‌کند (کنز العمال، ج ۲، ص ۱۸۹)

فتنه‌های سیاسی همان اندازه که در ایجاد دودستگی و افزایش مشکلات مسلمانان موثرند در موارد زیر پیامدهای مثبت خود را آشکار می‌سازد:

۴-۱. تقویت دشمن شناسی

عالمان اخلاق تأکید می‌کنند هر انسانی برای اخلاقی زیستن نیازمند دو نوع آگاهی است: آگاهی از خوبی‌ها و آگاهی از بدی‌ها. هرکسی باید خوبی‌ها را بشناسد تا بدان‌ها عمل نماید و بدی‌ها و رذیلت‌ها را نیز تشخیص دهد تا از آن‌ها دوری کند. به همین دلیل می‌توان گفت که یکی از راه‌های مقابله با فتنه‌ها، تقویت دانش دشمن شناسی است. اگر کسی خواستار طی مسیر حق است و می‌خواهد در صراط حقیقت استوار بماند، حتماً نیازمند شناخت راه باطل و باطل‌گرایان است. یکی از راه‌های تشخیص حق و باطل، برای بسیاری از عموم، شناخت اهل باطل است. تأکید حضرت امام (ره) و رهبری معظم انقلاب بر این که اگر دشمنان و رادیوهای بیگانه به امری تشویق کردند، مردم ما باید خلاف آن را عمل نمایند و اگر از فردی یا جریانی داع کردند، مردم باید حساسیت ویژه‌ای به آن‌ها داشته باشند، حاکی از همین حقیقت است. دشمنان و بیگانگان هرگز خیر و صلاح جامعه اسلامی و مردم مسلمان را نمی‌خواهند. آنان به دنبال منافع و هدف‌های شیطانی خود هستند. (علوی فر، ص ۱۴، بی‌تا)

از مهم‌ترین بسترهای شناخت دشمن همین فتنه‌انگیزی هاست. اگر کسانی از امت با دشمنان در ارتباط پنهان و نهان هستند، اینان خود دشمنانی هستند که می‌بایست به مقابله و دفع آنان پرداخت. هر گونه ارتباط‌گیری با دشمن به ویژه به شکل پنهانی، گواهی روشن برای دشمنی این افراد نسبت به امت است. (تلخیص: روزنامه کیهان، کد خبر: ۱۷۹۱۹۸، ۱۳۹۸)

۴-۲. تقویت بصیرت

اهمیت و ضرورت بصیرت را در گذر از فتنه ها باید جست و جو کرد و هدف از بصیرت، عمق بخشیدن به شناخت ها، راسخ کردن ایمان ها، مهار کردن خواهش های نفسانی و تشخیص مصداق حق، برای تحقق بخشیدن به آرمان همه انسان ها؛ یعنی برپایی حکومت عدل گستر است. (برهان، ص ۶۵، ۱۳۹۰)

فتنه و آشوب به عنوان یکی از مهم ترین آسیب های اجتماعی می تواند هر جامعه ای را به ورطه نابودی بکشاند. در فضای غبارآلود فتنه، تشخیص صحیح از ناصحیح، حقیقت از باطل و سره از ناسره برای قاطبه مردم سخت تر می شود؛ (پازکیان و همکاران، ص ۶۶، ۱۳۸۹)

در این شرایط مؤمنانی که به سرنوشت خود حساسیت دارند در این فتنه و بلا به دنبال راه روشن سعی و تلاش خود را در ایجاد و یا تقویت بصیرت به کار می گیرند. و این چنین از دل درد، درمان حقیقی را بیرون می کشند و با افزایش بصیرت به مقابله با فتنه می پردازند.

مقام معظم رهبری (مدظله) بصیرت را مهم ترین عامل دفع فتنه های سیاسی می داند: «باید بصیرت داشت. آنچه که انسان از نخبگان جامعه و جریانات سیاسی و گروه های سیاسی انتظار دارد، این است که با این حوادث، با این خطوط دشمن، با بصیرت مواجه بشوند؛ با بصیرت. اگر بصیرت وجود داشت و عزم مقابله وجود داشت، خیلی از رفتارهای ما ممکن است تغییر پیدا بکند؛ آنوقت وضعیت بهتر خواهد بود. بعضی از کارها از روی بی بصیرتی است. (خامنه ای، سخنرانی، ۱۳۸۸/۷/۲)

۴-۳. پختگی اجتماعی و سیاسی

پختگی مفهومی عمومی و جهان شمول در میان انسان ها است. این باور در طول تاریخ و در فرهنگ های مختلف وجود داشته و دارد که انسان ها در بدو تولد، ناقص، خام و ناکامل هستند و به مرور و با گذشت زمان به انسان هایی بالغ و کامل بدل می شوند. سیر انسان ها از تولد تا تبدیل شدن به انسانی پخته و کامل تنها منوط به طی زمان نیست؛ رشد جسمانی و عقلانی، کسب مهارت ها و دانش، تطبیق با عرف و قواعد اجتماعی و ... از دیگر ملزومات این سیر است. (کاشفی خوانساری، ص ۱، ۱۳۹۹)

فتنه آسیب دارد، اما تمام ابعادش این نیست، چراکه فتنه ها در کنار آسیب هایی که ایجاد می کند، بصیرت افزایی و پختگی را افزایش می دهد. (عبادی، سخنرانی، ۱۳۹۸)

۴-۴. رفتارشناسی در برخورد با فتنه

وحدت مسلمانان امری است که در قرآن و روایات اهل بیت (ع) بر آن تاکید بسیار شده است. امیرالمؤمنین علیه السلام معتقدند که برای استحکام نظام و حرکت اجتماعی وحدت و هماهنگی، لازم و تفرقه زیانبخش است. آن حضرت بیان می دارند که دشمنان وی از طریق تفرقه در صفوف یارانش توانستند غائله جمل و صفین را به وجود آورند و مردم را به شورش علیه حکومت اسلامی دعوت کنند. آن حضرت درباره دشمنانش می فرماید: بر مأموران من و خزانه داران بیت المال مسلمین که در اختیار من است وارد شدند و در شهری که همه مردمش در اطاعت و بیعت من هستند قدم گذارند، وحدت آن ها را برهم زدند و جمعیت آن ها را که همه با من بودند به شورش واداشتند» وحدت در نزد علی علیه السلام آن چنان مهم و با ارزش

است که به خاطر حفظ وحدت جامعه اسلامی بیست و پنج سال سکوت را در پیش گرفت. (پایگاه مرکز بررسی های استراتژیک ریاست جمهوری، ۱۳۹۲)

در حکمت نهج البلاغه می‌خوانیم: «كُنْ فِي الْفِتْنَةِ كَابْنِ اللَّبُونِ، لَا ظَهْرَ فَيْرُكْبُ، وَ لَا ضَرْعَ فَيُحَلْبُ؛ (نهج البلاغه، حکمت ۱) در فتنه‌ها، چونان شتر دوساله باش، نه پشتی دارد که سواری دهد، و نه پستانی تا او را بدوشند.» این تشبیه در واقع به این معنی است که انسان در فتنه‌ها به گونه‌ای زیرکانه برخورد کند که هیچ یک از دو طرف نتواند از او بهره برداری کند، نه وسیله‌ای برای تاخت و تاز فتنه‌انگیزان باشد و نه چون شتر شیرده باعث تقویت مالی و روحی آن‌ها گردد. ابن ابی‌الحدید در توضیح این بخش می‌گوید: «ایام فتنه که همان ایام خصومت و جنگ و درگیری است، بین دو رهبر گمراه که هر دو مردم را به گمراهی دعوت می‌کنند، مانند فتنه عبدالملک و ابن زبیر و فتنه مروان و ضحاک و فتنه حجاج و ابن اشعث»؛ (ابن ابی‌الحدید، ج ۱۷-۱۸، ص ۸۲، ۱۳۸۷) در این موارد باید به گونه‌ای حرکت کرد که هیچ یک از دو طرف را تقویت نکند، نه به صورت مستقیم در منازعه و درگیری آن‌ها شرکت داشته باشد و نه به صورت تدارکاتی و غیرمستقیم. «وگاه یکی از دو طرف برحق است. این را نمی‌شود گفت ایام فتنه است مانند جنگ جمل و صفین (که علی - علیه السلام - طرف حق بود) و مانند آن که در این صورت جهاد همراه طرفداران حق (و علیه رهبران گمراه و فتنه‌انگیز) واجب است و کشیدن شمشیر و نهی از منکر و بذل جان در اثبات و عزت بخشیدن دین و اظهار حق لازم و ضروری است.» (ابن ابی‌الحدید، ج ۱۷-۱۸، ص ۸۲، ۱۳۸۷)

۴-۵. ایجاد روحیه حقیقت‌شناسی

انسان توان دست یابی به حقیقت را دارد و ابزار این امر نیز در اختیارش قرار داده شده است. مهمترین ابزار درک حقیقت همان عقل اوست که چون از حجاب‌ها به دور باشد توان درک و تجزیه و تحلیل مسائل و درک حقیقت را دارد. عقل به کمک ابزارهای درونی و بیرونی دیگر داده‌ها را دریاف کرده و تحلیل می‌کند و پس از آن به درستی یا نادرستی آنها حکم می‌نماید. (ملک زاده، کد خبر: ۸۰۶۲۲۷۷۵، ۱۳۹۲)

یکی از شرایط و بسترهای پیدایش فتنه، شخصیت محوری است. در این روزگار باید به دنبال شناخت حقیقت بود. باید معیار حق را شناخت و بر اساس آن تعیین مسیر نمود. (علوی‌فر، ص ۱۳، بی‌تا) مسلم است که انسان آگاه و حقیقت‌جو هنگام افتادن در ورطه فتنه و دودستگی به دنبال راه روشن و درست خواهد رفت. و این خود یکی از آثار و پیامدهایی است که می‌توان در جهت مثبت از آن استفاده نمود. «قَدْ وَضَحَتْ مَحَجَّةُ الْحَقِّ لَطَّلَائِبِهَا»؛ (درایتی، تصنیف غرر الحکم و درر الکلم، ص ۶۸، ح ۹۳۵) واضح و روشن است شاهراه حق از برای جویندگان آن؛ یعنی اگر کسی در جست‌وجوی حق باشد، حقیقت برایش روشن است، و برایش ظاهر می‌شود به گونه‌ای که تردید و شبهه‌ای برایش باقی نمی‌ماند، و کسی که راه حق را نیابد البته خواهان و جویای او نبوده است. (سایت اسلام کوئیس، کد: ۴۴۸۹۲، ۱۳۹۲)

از زمان پیدایش ادیان و فرستاده شدن رسولان یکی از شیوه‌های مبارزان ادیان و پیامبران الهی فتنه‌گری بوده است. شیوه‌ای به مراتب خطرناک‌تر از جنگهای مسلحانه؛ در این جنگ دشمنان می‌کوشند تا با تغییر جهت دادن به افکار و اندیشه‌ها دین را در میان مردم بی‌اثر جلوه داده و آن را به مساله‌ای پیش و پا افتاده و بلکه دست و پاگیر تبدیل کنند. اما از آنجا که بلا و امتحان از سنت‌های مهم الهی در رشد و تکامل انسان‌ها و به ویژه مسلمانان است خداوند متعال این میدان را وسیله‌ای برای رشد و هوشیاری مسلمانان قرار داده است.

نتیجه گیری

بی تردید فتنه می‌تواند یک فرصت خوب برای جامعه اسلامی و حکومت دینی باشد. امیرالمؤمنین در روایتی فرمودند: از فتنه‌های آخرالزمان کراهت نداشته باشید که منافقان را نابود می‌کند. فتنه‌های سیاسی همان اندازه که در ایجاد دودستگی و افزایش مشکلات مسلمانان موثرند، می‌توانند در رشد و تکامل مؤمنان نقش آفرین باشند. تقویت دشمن‌شناسی و بصیرت، پختگی اجتماعی و سیاسی، رفتارشناسی در برخورد با فتنه و ایجاد روحیه حقیقت‌شناسی از جمله مهم‌ترین آن‌هاست که نگارنده در این مقاله از خلال کتاب و مقالات نگاشته شده به آن دست یافته است. یکی از راه‌های شناخت دشمن همین فتنه انگیزی‌هاست. اگر کسانی از امت با دشمنان در ارتباط پنهانی هستند، اینان خود دشمنی هستند که می‌بایست به مقابله و دفع آنان پرداخت. به بیان دیگر هر گونه ارتباط‌گیری با دشمن به ویژه به شکل پنهانی گواهی روشن برای دشمنی این افراد نسبت به امت است. در این شرایط مؤمنانی که به سرنوشت خود حساسیت دارند در این فتنه و بلا به دنبال راه روشن، سعی و تلاش خود را در ایجاد و یا تقویت بصیرت به کار می‌گیرند و این چنین از دل درد، درمان حقیقی را بیرون می‌کشند و با افزایش بصیرت به مقابله با فتنه می‌پردازند. همین امور باعث رشد، پختگی اجتماعی و سیاسی و در نتیجه تکامل انسان‌ها به ویژه مومنین می‌شود. انسان در فتنه‌ها یاد خواهد گرفت به گونه‌ای زیرکانه برخورد کند که هیچ یک از دو طرف نتواند از او بهره برداری کند، نه وسیله‌ای برای تاخت و تاز فتنه‌انگیزان باشد و نه چون شتر شیرده باعث تقویت مالی و روحی آن‌ها گردد.

منابع

۱. امینی، عبدالحسین، **الغدیر**، ج ۱۰، صص ۲۷-۲۸، بیروت، بی تا.
۲. ابن ابی الحدید، **شرح نهج البلاغه**، ج ۱۷-۱۸، بیروت، دار احیاء التراث العربی، چاپ دوم، ۱۳۸۷ ه. ق.
۳. ابوالقاسم حسین بن محمد معروف به راغب اصفهانی، **مفردات**، دمشق: دارالقلم؛ بیروت: الدار الشامیه، ۱۴۱۶ ق.
۴. برهان، مهدی، «شاخص‌ها و مولفه‌های بصیرت سیاسی»، موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، نشریه معرفت سیاسی، دوره سوم، شماره یک، بهار و تابستان ۱۳۹۰ ه. ش.
۵. پاکزیان، اسدالله و همکاران، **بصیرت دینی در اندیشه مطهری، نشریه پژوهش و اندیشه**، دوره ۷، شماره ۱۷، زمستان ۱۳۸۹.
۶. پاکزاد، علی، «ابتلا و آزمایش در قرآن»، نشریه پژوهش‌های قرآنی، دوره ۱۴، شماره ۵۴-۵۵، پاییز ۱۳۸۷.
۷. پایگاه مرکز بررسی‌های استراتژیک ریاست جمهوری، رفتارشناسی امیرالمومنین علی علیه السلام در برخورد با فتنه‌ها، **گنجینه معارف**، ۱۳۹۲ ه. ش.
۸. دهنوی، سید محسن، مکر و حیله، **واحد پژوهش مجمع جهانی صدیقین علیهما السلام**، ۱۳۹۶ ه. ش.

۹. درایتی، مصطفی، «تصنیف غرر الحکم و درر الکلم»، گردآورنده: عبدالواحد بن محمد آمدی، مشهد: ضریح آفتاب، ۱۳۸۱ ه.ش.
۱۰. ذوفقاری، شهاب الدین؛ جاوری، محمدجواد، «افشای طرح‌های ایجاد فتنه در قرآن کریم»، نشریه کاوشی نو در معارف قرآنی، سال اول، شماره اول، صص ۲۳-۴۸، بهار و تابستان ۱۳۹۱ ه.ش.
۱۱. شریفی، احمد حسین، «موج فتنه از جمل تا جنگ نرم»، تهران: کانون اندیشه جوان، ۱۳۸۸ ه.ش.
۱۲. علوی‌فر، سکینه، «پیامدهای مثبت و منفی فتنه با نگاهی به قرآن و حدیث با تاکید بر جنگ نرم»، سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، بی‌تا.
۱۳. عبادی، علیرضا، «فتنه بصیرت‌افزایی و پختگی را افزایش می‌دهد»، بیانات در دیدار با مدیران و خبرنگاران استان بیرجند، ۱۳۹۸/۱۰/۲۵.
۱۴. متقی، علی بن حسام‌الدین، «کنز العمال فی سنن الاقوال والافعال»، جلد دوم، بیروت: موسسه الرساله، ۱۴۱۳ ق.
۱۵. معین، محمد، «فرهنگ فارسی»، گردآورنده: عزیزاله علیزاده، تهران، انتشارات ادنا، جلد اول و دوم، چاپ چهارم، ۱۳۸۶ ه.ش.
۱۶. مصباح یزدی، محمد تقی، «درس اخلاق»، منبع گفتاری، سخنرانی ۱۳۸۸/۱۰/۱۶.
۱۷. محدثی، جواد، «فتنه شناسی»، مجله معارف اسلامی، شماره ۷۱، فروردین-اردیبهشت-خرداد ۱۳۸۷.
۱۸. مطهری، مرتضی، «آشنایی با قرآن»، ج ۷ و ۸، انتشارات صدرا، بی‌تا.

منابع اینترنتی:

۱. خامنه‌ای، علی، «بیانات»، در دیدار اعضای مجلس خبرگان، ۱۳۸۸ ه.ش: <https://khamenei.ir>.
۲. رحیم پور ازغدی، حسن، علل و عوامل شکل‌گیری فتنه و نقش خواص، ۱۳۹۰/۵/۲۸، ۱۵:۱۰، به نقل از وبلاگ: <http://jeryanefetne.blogfa.com/category1>.
۳. روزنامه کیهان، سنت امتحان و آزمایش‌های الهی از دیدگاه قرآن، کد خبر: ۷۷۱۷۸۹، به نقل از پایگاه خبرگاه زاری اهـل بیـت (ع) -ابنـا، ۱۳۹۹.
- <https://fa.abna24.com/news>
۴. <https://kayhan.ir/fa/news>، روش‌های شناخت دشمن، کد خبر: ۱۷۹۱۹۸، ۱۳۹۸/۱۰/۱۶.
۵. سبحانی، جعفر، تلخیص از منشور جاوید، ج ۱، به نقل از پایگاه اینترنتی حوز نـت، ۱۳۹۷ ه.ش: <https://hawzah.net/fa/Article/View/97165>.

۶. سایت اسلام کوئیس، «آیا در آیات قرآن و روایات به حق جویی و حقیقت طلبی اشاره شده است؟» ۱۳۹۲، کد بایگانی ۴۴۸۹۲:

<http://www.islamquest.net/fa/archive/question/id۲۲۷۴۲#>

۷. فرهادیان، محمد حسین، اندیشکده راهبردی تبیین، جریانات سیاسی و سوء استفاده از احساسات، شناسه خبر: ۱۲۲۲۸، ۱۳۹۰ ه.ش؛ <http://tabyincenter.ir>

۸. فرضی پوریان، محمد، خبرگزاری تسنیم، اهمیت "وحدت" جامعه از نگاه قرآن و عترت، آبان ماه ۱۳۹۹ به آدرس: <https://www.tasnimnews.com/fa/news/1399/08/11/2380694>

۹. کاشفی خوانساری، محمد علی، خبرگزاری تسنیم، «تأملی در مفهوم پختگی در انسان و بازتاب آن در نگاه به کودکان»، کد خبر: ۲۲۸۰۱۳۰، <https://www.tasnimnews.com/fa/news/1399/03/17>

۱۰. مرکز ملی پاسخگویی به سوالات دینی، «منظور از شبهه چیست و اینکه دشمن به چه شکلی در میان جامعه شبهه انگیزی میکند؟»، شناسه مطلب: ۵۵۳۶۳، ۱۳۹۰ ه.ش. به آدرس: <https://www.pasokhgoo.ir/node/55363>

۱۱. ملک زاده، محمد شریف «شهامت و روحیه حقیقت جویی از ویژگی های اشعار سعدی است»، ۱ اردیبهشت ۱۳۹۲، ۹:۳۳، به آدرس: <https://www.irna.ir/news/80622775>

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی